

Алтай қазақтарының рулық таңбаларына шолу

© 2024 ж. Сейітханұлы Ш., Самашев С.Қ.

Keywords: tanba, sign, Kazakh people, clan-tribe, Altai Kazakhs

Түйін сөздер: таңба, белгі, қазақ халқы, ру-тайпа, Алтай қазақтары

Ключевые слова: тамга, знак, казахский народ, род-племя, казахи Алтая

Shynarbek Syeitkhan^{1,2} and Samat Samashev^{3*}

¹Institute of History and Ethnology of the Mongolian Academy of Sciences, Ulaanbaatar, Mongolia

²Bursa Uludag University, Bursa, Turkey. ORCID: [0000-0003-3068-4418](https://orcid.org/0000-0003-3068-4418) E-mail: shynarbek20@gmail.com

^{3*}Corresponding author, State Historical and Cultural Reserve-Museum “Berel”, Kazakhstan, village Zhambyl, Katon-Karagay district, East Kazakhstan region. ORCID: [0000-0003-3450-3629](https://orcid.org/0000-0003-3450-3629) E-mail: ssamashev@gmail.com

Review of Tribal Symbols of Altai Kazakhs

There is a lot of historical data on the use of signs by nomadic peoples since ancient times. It is not known from what language the words tamga, tamaga, damga, used in the ordinary sense among Turkic and Mongolian peoples, were originated. According to written sources, the information about the sign is recorded in the ancient Turkic language in the form of *tamya* or *tamyači*, and in some Persian and Turkish sources - “belgü”, “tuğra (tuğra)”, “mühür”, “mör”, “tamya”, “tavro”, “nişan” words are written in the meaning of a sign, symbol. The concept of “tamga” was used differently or equally by Turkic and Mongolian peoples, who have had close ties since ancient times. From the historical point of view it is known that the use of the symbol went through different stages of development. Especially in different periods of the Stone Age, the signs and symbols were used to designate specific places, holy places, possession of weapons and various other things. However, in the Paleolithic-Neolithic period, although social organizations were not developed, the signs were widely used, but their exact definition still requires scientific research. The archaeological excavations show that the tradition of using signs originated in very early times. Based on such historical and archaeological data, it can be assumed that the use of symbols among nomadic tribes began in the Bronze Age, even earlier. However, to date, the international studies have explored the traditions of sign formation and use, but the research conducted on the history and use of signs among nomadic peoples is still insufficient. This article presents brief scientific information about “tanba (sign, symbol)” and gives information about the meaning of Kazakh tribes and the system of signs and symbols of the Altai Kazakhs.

Source of funding: The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN AP23486716.

For citation: Syeitkhan, S., Samashev, S. 2024. Review of Tribal Symbols of Altai Kazakhs. *Kazakhstan Archeology*, 3 (25), 262-273 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2024.3.25.262.273](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.262.273)

**Шынарбек Сейітханұлы^{1,2},
Самат Самашев^{3*}**

¹Моңғолия Ғылым академиясының
Тарих және этнология институты,
Ұланбатыр қ., Моңғолия

²Бурса Улудаг университеті, Бурса қ., Түркия
^{3*}корреспондент авторы, «Берел» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы, Жамбыл ауылы,
Катонқарағай ауданы,
Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан

**Шынарбек Сейтхан^{1,2},
Самат Самашев^{3*}**

¹Институт истории и этнологии Академии наук
Монголии, г. Улан-Батор, Монголия

²Университет Бурса Улудаг, г. Бурса, Турция
^{3*}автор-корреспондент, Государственный историко-
культурный заповедник-музей «Берел», Казахстан,
с. Жамбыл, Катон-Карагайский р-н,
Восточно-Казахстанская область

Алтай қазақтарының рулық таңбаларына шолу

Көшпелі халықтар ерте заманнан бері таңба қолданғандығы туралы тарихи деректер көптеп кездеседі. Соның ішінде Түркі және Моңғол халықтары арасында ортақ мағынада қолданылып келген *тамга*, *тамага*, *дамга* сөздері нақты қай тілден шыққандығы белгісіз. «Таңба» туралы мәліметтер жазба деректер бойынша көне түркі тілінде *tamya* немесе *tamyačī* түрінде ескерткіштердің жазба мәтіндерінде және парсыша, түрікше жазылған кейбір деректерде “belgü”, “tuγraγ (tuγra)”, “mühür”, “mör”, “tamya”, “tavro”, “nišan” деген сөздер *белгі*, *нышан* мағынасында жазылған. «Тамга» ұғымы ерте заманнан бері тығыз қарым-қатынаста болған Түркі және Моңғол халықтары арасында әртүрлі немесе ұқсас қолданылған. Тарихи тұрғыдан алғанда, таңбаның қолданылуы әртүрлі даму кезеңдерінен өткені белгілі. Әсіресе, тас дәуірінің әртүрлі кезеңдерінде таңбалар мен белгілер нақты бір жерді, киелі мекендерді белгілеу және қару-жарақтар мен басқадай алуан түрлі заттарды меншіктеу мақсатында қолданылған. Алайда палеолит-неолит дәуірінде әлеуметтік ұйымдар айтарлықтай дамымаса да, таңбалар кеңінен қолданылды, бірақ оларды нақтылап анықтау үшін әлі де ғылыми зерттеулер қажет. Таңба қолдану дәстүрі өте ерте кезден басталғаны туралы мәліметтер археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде белгілі болуда. Осындай тарихи-археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, көшпелі тайпалар арасында таңбалардың қолданысы қола дәуірінен, одан да ертерек басталған деген болжам жасауға болады. Дегенмен бүгінге дейін халықаралық зерттеулерде таңбаның қалыптасуы және қолданылуы дәстүрі біршама зерттелсе де, көшпелі халықтардың арасындағы таңбаның қолданылуы және тарихы туралы жүргізілген зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Біз мақаламызда «таңба» туралы қысқаша ғылыми мәлімет бере келе, қазақ ру-тайпаларының маңыздылығы және Алтай қазақтарының белгі, таңба жүйесі туралы деректердегі мағлұматтарды ұсындық.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. гранттық қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН АР23486716 жобасы аясында орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Сейітханұлы Ш., Самашев С. Алтай қазақтарының рулық таңбаларына шолу. *Қазақстан археологиясы*. 2024. № 3 (25). 262–273-бб. DOI: [10.52967/akz2024.3.25.262.273](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.262.273)

Обзор родовых символов казахов Алтая

На сегодняшний день имеется множество исторических сведений об использовании знаков кочевыми народами с древнейших времен. Неизвестно, из какого языка произошли слова *тамга*, *тамага*, *дамга*, использовавшиеся у тюркских и монгольских народов. Согласно письменным источникам, информация о знаке зафиксирована в древнетюркском языке в форме *tamya* или *tamyačī*, а в некоторых персидских и турецких источниках – слова «belgü», «tuγraγ (tuγra)», «mühür», «mör», «tamya», «tavro», «nišan» написаны в значении знака, символа. Понятие «тамга» по-разному или одинаково использовалось тюркскими и монгольскими народами, имевшими тесные связи с древнейших времен. С исторической точки зрения использование символа проходило разные этапы развития. В частности, в разные периоды каменного века знаки и символы использовались для обозначения определённых, священных мест, владения оружием и различных других вещей. Однако в период палеолита–неолита, хотя социальные организации не были развиты, знаки широко использовались, но их точное определение до сих пор требует научного исследования. Археологические раскопки показывают, что традиция использования знаков появилась в древности. Основываясь на такие исторические и археологические данные, можно предположить, что использование символов среди кочевых племен началось в бронзовом веке, возможно и раньше. Несмотря на то, что в настоящее время в международных исследованиях изучены традиции формирования и использования знаков, исследований по истории и использованию знаков у кочевых народов, всё ещё недостаточно. В данной статье представлена информация о «танба» и приводятся сведения о значении казахских племён и системе знаков и символов алтайских казахов.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта АР23486716.

Для цитирования: Сейтхан Ш., Самашев С. Обзор родовых символов казахов Алтая. *Археология Казахстана*. 2024. № 3 (25). С. 262–273.

DOI: [10.52967/akz2024.3.25.262.273](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.262.273)

1 Кіріспе (Сейітханұлы Ш., Самашев С.)

«Таңба» сөзінің пайда болуы және қолданылуы туралы қысқаша мағлұмат. «Таңба» ескерткіштері мәтіннің ең көне элементтерінің бірі болып саналады. Түркі тайпалары арасында да, одан ерте замандарда да қолданылғаны белгілі. Бұл термин XIII–XV ғасырларда Орта Азия, Таяу және Орта Шығыс, Кавказ жерлерінде кеңінен таралып, көне атауы сақтала отырып, «ханның мөрі қойылған құжат» немесе «салық» дегенді білдіретін жаңа мәнге ие болған. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «tamga» (тамға, тамка) деген терминдер қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың үндестік заңына сәйкес түрленіп, *m* дыбысы *ң*-ға, *g*-дыбысы *б*-ға ауысып, «таңба» атауы қалыптасқан. Қырғыз тілінде *tam* – тұтану, от алу. Қазақ тілінде де *tam* – «тұтан», «жан» етістіктеріне синонимдес болып келеді. Отты тұтату, жағумен байланысты қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген «тамыз», «тамызу», «тамызық» сияқты сөздердің де түбірі *tam* екендігі рас. «Тамға» (таңба) дегеніміз қарып күйдіру арқылы ірі қара малдың (көбінесе жылқының) сауырына басылатын белгі. Сөйтіп, тамға сөзінің түпкі мағыналық төркіні «там» болғанын, *-ga* жұрнағы түбір етістікке жалғанып есім сөз тудырғанын, яғни оның да *-қа* тәрізді (мысалы, тұтқа, жаңқа және т. б.) өнімді жұрнақ екенін аңғаруға болады.

«Таңба» сөзінің төркінін қарастыру үшін түркі тіліндегі деректер мен ғылыми еңбектерге сүйену маңызды. Мәселен, О. Акчокраклы өз еңбегінде: *Damla*-тамшы, *tammak*-тамшылау, *tamura*-тамыр, *tamgizmak*-тамшылату сияқты жұрнақтар көп болғанымен, бұл сөзді мағына жағынан түбірге жалғау айтарлықтай қиын деп келтіріп өткен. Сондай-ақ *Tamga*, *damga* сөзінің *iz*, *tab* мағанасында *tapka* немесе *tapkaç* сөздерінен шыққан деген пікірдің дәлелсіз екендігін айта келіп, бұл сөздің төркінін әлі де нақты зерттеуді тіл мамандарының еншісіне қалдырады. Алайда *dağ* (дағ) сөзі (ыстық темірмен күйдіру) мағынасында *dağlamak* (дагламак) сөзінен шыққан, «*дамга*» *tam* мағынасында *даглама* сөзімен байланысты деген пікір білдірген [Акчокраклы 1996: 35]. Отандық зерттеуші Н. Базылхан көне түркілер таңбаларын «*tamyā*» деп атаған дей келе, оның екі мағынасын атап өтеді: біріншісі – ру, тайпалардың белгісі, таңбасы; екіншісі – қағанның алтын мөр белгісі. Оның пікірінше, аталмыш сөздің түп-төркіні **tap-* // **tab-* (бірдеңенің ізі, қалдығы, із қалдыру – «таптау, табы, табандау») және *tam-* (тамызу, күйдіру, белгі-ен басу) дегенді білдірсе, *tam+ya* > *tamyān* (*tamyā+n* / *tamyā+čī* - мағынасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > *taŋba* («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген, ал көне моңғол тілінде «*taba*» – тав (табы, ізі), «*tamaŋa*» – тамага, тамга (таңба) қалпында сақталған [Самашев және т. б. 2010: 35–39].

1.2 Зерттелу тарихына шолу

Қазіргі уақытта таңбаларға қатысты ғылыми еңбектердің қатары күн санап арта түсуде. Солардың ішінде біз қарастырып отырған уақыт пен кеңістікті қамтитын кейбір еңбектерге тоқтала кетсек. Мысалы, түрік зерттеушісі Ж. Алыылмаз жартастағы таңбалардың бүгінде Моңғолия, Алтай, Тува, Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан және Анадолы жерлерінен анықталып отырғанын айтады [Alyılmaz 2002: 613–615; Mert 2007: 234]. Сібір аймақтарында зерттеу жүргізген С. Сомунжуоғлұның айтуынша, таңбалар Ресейдің Лена өзенінің аңғарында, Қырғызстанда, Саймалыташ пен Әзірбайжан-Гобустанда көбірек табылған. Сонымен қатар Бурятияда, Хакасияда, Байкал маңында, Оңтүстік Сібірде, Моңғолияда, Тувада, Солтүстік Қытайда, Алтайда, Қазақстанда, Өзбекстанда, Ауғанстанда, Түрікменстанда және Шығыс Анадолы мен Батыс Анадолыда да әртүрлі таңба үлгілері кездесетіндігін және таңба тарихының б.д.д. 14000 жылдарға дейін тереңдей түсетінін жазған [Somuncuoğlu 2008: 12–18]. Таңбалар көптеп табылған жерлер Қытай деректерінде көрсетілген Хакас-Минуса және Тыва, Моңғолия жерлері болып саналады. Бұлардан басқа археологиялық зерттеулерде Алтай таулары, Шығыс Түркістан, Түрікменстан, Қырғызстан, Қырым түбегі, Оңтүстік Ресей және басқа аймақтардағы жартастар мен сынтастардың беттерге жазылғаны

туралы мәліметтер бар [Ервероглу 2005: 13]. Ал қазақстандық зерттеуші М.Қарамендинаның пікіріне сүйенсек, таңбаның ең көп табылған жерлері Дағыстандағы Урецк қалашығы және Қарашай-Черкесск жеріндегі Хумарин қалашығы болғандығын келтіреді [Қарамендина 2021: 7].

Таңбалардың нақты қашан қолданылғаны даулы болса да, қола дәуірінен бастап әлеуметтік, дипломатиялық, күнделікті және т. б. жұмыстарда қолданылғаны белгілі. Алайда таңбалардың қай кезеңде пайда болғандығын және олардың мағыналарын толықтай түсіндіру мүмкін емес. Кейбір ғалымдардың көзқарасынша рулық таңбалар қоғам дамуымен бірге туыстық (отбасылық) белгілерге айналған. Таңбалар одан кейін әсіресе, мемлекеттік, әкімшілік басқару жүйесінде, сыртқы саяси жұмыстарда қолданылған. Эпиграфиялық мәліметтерге сүйенсек, таңбалардың ең көне түрлері геометриялық фигуралар (дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш) түрінде, ал кейбіреулері әріп пішіндес болған [Сейітхан, Жаныкулов 2024: 268].

Заманауи таңбатануда ортағасырлық қазақ даласы таңбаларының шығу тарихы мен таралуына қатысты сан алуан пікір бар. Солардың ішіндегі ең негізгілердің бірі М. Тынышпаев қазақ таңбаларының ноғай, башқұрт және Қазан татарларының ру таңбаларымен ұқсас келетіндігін айтқан [Тынышпаев 2010: 88–89]. О. Акчокраклы өз еңбегінде Қырым татарларының таңбаларын зерттеу барысында *алаш*, *қырғыз*, *қазақ* атты ауылдардың кездескендігін және олардың өздеріне тән *алаш*, *қырғыз-қазақ*, *бой қазақ* атты таңба атаулары болғандығын жазып, арнайы кестесін жасап көрсеткен [Акчокраклы 1996: 14–17].

Зерттеушілердің келесі бір тобы қазақ ру-тайпа және жүздерінің қалыптасуын тарқата келіп, қазақ жүздерін XV-XVI ғасырлар аралығында Қазақстанның әр өңірінде қалыптасқан тайпалардың одағы ретінде қарастырған. Сондай-ақ жүздердің шығуы мен «жүз» атауының тарихи мәні туралы ғылыми тұрғыда дәлелденген ортақ бір пікірдің әлі жоқ екендігін алға тартқан, Н.И. Гродеков, Г.Н. Потанин және Н.А. Аристов тәрізді авторлардың қазақ жүздерінің шығуына қатысты еңбектерін халық арасында кеңінен тараған аңыз-әңгімелерге сүйеніп жазғанын келтірген [Арғынбаев және т.б. 2000: 15].

Зерттеуші А.Е. Рогожинский қазақтың үш жүзінің рулық-тайпалық белгілері 200 жылдан астам уақыт бойы зерттеліп келе жатқандығын атап өтеді. Алдымен XVIII ғасырдың соңына қарай Орынбор даласы мен Ертіс өңірінің таңбалары, ізінше XIX ғасырда Кіші жүздің және Орта жүздің негізгі тайпаларының таңбалары туралы мәліметтер жинақталды, ал XIX ғасырдың соңында Қазақстанның оңтүстігі Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін Ұлы жүз таңбаларын тіркеу басталғанын айтады [Рогожинский 2010: 101]. М. Қарамендина өз еңбегінде Ю.А. Шмидт, Ә.Х. Марғұланның зерттеулерін негізге ала отырып, қазақ ру-тайпаларының таңбасы үшін ерекше маңызды болып саналатын «Таңбалы тас» (Тамғалы тас) ескерткішіне тоқталады [Қарамендина 2021: 72]. Бұл ескерткішті алғаш 1895 жылы Л. Кузнецов пен Х. Бекхожин зерттеп, тастағы ру таңбаларының көшірмесін алған [Кузнецов 1927: 1–3], сондай-ақ ескерткіш Ә.Х. Марғұланның ғылыми-танымдық мақаласына да арқау болған [Марғұлан 1984: 132–146].

2 Материалдар және зерттеу тәсілдері (Сейітханұлы Ш., Самашев С.)

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл мақала қазақ жеріндегі таңба-белгілерді, соның ішінде Алтай қазақтарына тән таңбаларды зерттеу мәселесіне кіріспе есебінде болғандықтан, әзірше тек теориялық талдауды ғана қамтып отыр. Сондықтан негізінен деректанулық талдау әдістемесі басшылыққа алынды. Алдымен мақалаға арқау болған дереккөздер деректанулық, яғни сыртқы және ішкі сыннан өткізіліп, деректердегі нақты мәліметтер логикалық талдау және салыстыру тәсілдері арқылы тексерілді.

Сондай-ақ «таңба» сөзінің шығу тегі герменевтикалық тәсілді қолдана отырып қарастырылған болса, таңба «құбылысының» пайда болуы, дамуы, дәуірлер арасындағы сабақтастығы және

этнографиялық кезеңде бұрынғы мән-мағынасын жоғалта бастауы синергетикалық әдістің қарқынды және жүйелі қағидаттарына сүйеніп талданды.

2.2 Материалға сипаттама

Қазақ таңбаларының ең көнесін жартас суреттері (петроглифтер) арасынан кездестіруге болады. Отандық сөздіктерде таңба сөзінің анықтамасы – дақ, белгі, ен, мөр деп берілген [Қазақ дәстүрлі мәдениетінің... 1997: 216]. Сондай-ақ тіл мамандары таңба, тамға, дамға деп кездесе беруін метатезалық құбылыспен түсіндіреді [Бсқақов және т.б. 1966: 182-183]. Ал Базылхан Бұхаттың айтуынша, «м» мен «н»(ң), «ғ»-ға, «б» дыбыстары өзара сыну және өзгеру құбылысына сәйкес өзгерген. Мысалы, көне моңғол тіліндегі «тамақ-а», «тамақалағу», «тамақату» сөздері бүгінгі қазақ тілінде «таңба» (таңба), «таңбалau» (таңбалаяу), «таңбалı» (таңба басылған) ретінде қолданылады [Базылхан 1973: 91].

Дала көшпелілері арасындағы туыстық байланыстағы топтар – «ру» және оның төменгі деңгейін құрайтын топтар «тайпа» деп аталады. Қазақтарда «ру-тайпа» ұғымы қалыптасқан. Н. Аристовтың пікірінше, ру-тайпалардан бөлініп шыққан тармақтардың әрқайсысы және олардан құралған бірлік «ұрық» деп аталады. Жалпы, қазақ халқы бірнеше негізгі тайпаларға бөлінеді, олар кіші рулардан құралады [Аристов 1894: 391-486].

Қазақтың Ұлы, Орта және Кіші жүз таңбаларының көбінің атауы, рулық атаумен бірдей. Мысалы, ашамайлы, бағаналы, балталы, ергенекті, ошақты, сіргелі, тарақты, шанышқылы – әрі ру, әрі таңба атаулары болып келеді [Сейдімбек 2008: 654]. Ру атауларының таңба атауларымен сәйкес келуінің себебі ғылыми тұрғыдан нақты зерттеле қойған жоқ. Алайда бұған қатысты екі түрлі көзқарастың бар екендігі айқын. Бірі – тайпалар таңба атауымен аталды десе, екінші көзқарас – таңбалар тайпа атауымен аталған дейді. Біздің ойымызша, ру атаулары ру таңбаларын қолданғанға дейін болған. Қазақ руларында таңбалар қолданыла бастаған кезден бастап әр таңба рудың атауымен аталды десек ғылыми негізге саяды. Дегенмен кейбір зерттеушілер ру атаулары бұрын қолданылған таңба атауларымен аталған дейді. Оның себебін ежелгі тайпалардың туларындағы, қару-жарақтары мен киім-кешектеріндегі таңбалар олардың қай тайпа екендігін білдіретін болған деп түсіндіреді.

3 Талқылау (Сейітханұлы Ш., Самашев С.)

Қазақ қоғамындағы ұлттық салт-дәстүр және «идеологиясына» қарай ру-тайпалардың таңбалары қанша өзгеріп, тармақталса да, таңбалардың негізгі формалары осы уақытқа дейін сақталған. Түрлі қиын-қыстау дәуірлерде де таңбаның негізгі элементтерін сақтауға тырысты, ал өзгертулер таңбаға тек қосымша сызық немесе елеусіз белгі қосу арқылы мұқият жасалғаны белгілі. Өйткені қазақ арасында рудың таңбасын өзгерту өз құндылығын немесе тәуелсіздігін жоғалту деп есептелген. Қазақтың ру-тайпалық белгілерінің өзгеруі екі негізгі жолмен жүзеге асқан деп саналады: 1) таңба пішінінің тармақталуы, негізгі таңбаға қосымша сызықтар қосу арқылы жасалған; 2) сызықтарды біріктіру арқылы жаңа түр пайда болған, яғни екі бөлек белгі біріктірілген. Алайда қазақ руларымен тектес басқа туыс рулардың таңбалары бір-біріне сәйкес келмейді. Мысалы, қазақтар мен ноғайлар арасында арғын, найман, қыпшақ, қоңырат, керейт, қаңлы, үйсін, телеу, шекті, ырғақты, қитай, ергенекті, қостаңбалы, маңғыт сынды рулар бар. Бірақ ноғайлар арасында найман таңбасы – «балға» Т, керейт таңбасы – «қылыш» J, қыпшақ таңбасы – араб әршімен жазылған «дал» Δ, қоңырат таңбасы – «құйысқан» >, үйсін таңбасы - қос әліп» ||, Арғын таңбасы – «тарақ» ПП. Бұл таңба үлгілері қазақ руларының аттас таңбаларынан өзгеше [Сейдімбек 2008: 650]. Дегенмен ноғайлар мен қазақтар арасындағы аттас тайпалардың кейбірлерінің таңбаларында ұқсастық бар екенін айта кеткен жөн.

Қазақ ханы Тәукенің тұсында (1680–1718) таңбаларға «заңдық» күш берілген, ол жөнінде «Жеті Жарғыда» баяндалған [Қазақтың этнографиялық... 2014: 344]. Қазақта отбасылық таңбалардың шығуын да Тәуке ханмен байланыстырады [Вяткин 1941: 117-118].

Қазақ халқының ру-тайпалық таңбаларын зерттеп, әр рудың таңбасын анықтаған М. Тынышбаев, С. Аманжолов, Н.И. Гродеков, Н. Мыңжан, А. Левшин, Л. Мейер, И. Казанцев, А. Харузин, С.Е. Әжіғали т.б. ғалымдардың еңбектерінде келтірілген таңба пішіндері негізінде бір-бірімен ұқсас келеді. Тек кейбір рулардың ғана таңба үлгісінің саны мен пішіндерінде аздаған өзгешеліктер бар. Бұлардың барлығын біз осыған дейінгі мақалаларымызда тарқатып жазып қойғандықтан [Samashev 2010: 331–340; Сейітханұлы, Жаныкулов 2024: 263–282; Самашев, Сиражева 2022: 32–42] бұл жерде қайталаудың қажеті жоқ.

Қазақ ру-тайпаларының таңба пішіндерін және оның мағыналарын ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстары әлі де толық қолжетімді емес. Сондықтан да бұл тақырыпты зерттеуді эпиграфикалық тұрғыдан қарастыру маңыздырақ.

Белгілі ғалым Н.А. Аристовтың пікірінше Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қолданылған әріптерді қазақ таңбаларының арасынан кездестіруге болады [Аристов 1894: 411]. Ғалым қазақтың ру-тайпаларының таңбаларын жан-жақты зерттей отырып, ең көп қолданылған таңба пішіндері тек шеңбер және қос шеңбер , жарты шеңбер және бір түзу сызық немесе қос түзу сызық қатарлы байланыстырушы басты бейнелері болғандығын жазған. Бұл бейнелердің сыртында екі немесе үш сызықтары бар таңба бейнелері мынандай: , , , , , , , , . Бұл таңбалармен қатар екі түзу сызық немесе үшбұрыштардың қосындысы арқылы салынған бейнелер көбірек қолданылады. , , немесе , және екі немесе үш тікбұрыштардың қосындысынан пайда болған бейнелер , , , , , , қосымша сызықтардан құралған тік төртбұрышты таңбалар , , немесе , , қатарлы бейне, пішіндерден қазақтың ру-тайпалық таңбалары ортаға шыққандығын жазған [Аристов 1894: 412]. Ғалым өз еңбегінде қазақтың ру-тайпаларының таңбаларын басқадай ғылыми зерттеулермен салыстырып зерттей келе, Түркі-Орхон әліпбиіндегі 38 белгінің 29 белгісі қазақтың ру-тайпа таңбаларымен сәйкес келетінін айтқан [Аристов 1894: 412]. Бұл зерттеушілер үшін маңызды пікір екені белгілі.

Бұл зерттеудің ерекше маңызды екендігіне тоқталған А. Сейдімбек егер, түркі әліпбиін төрт түлік малға салынатын ен-таңбалар пішінімен салыстырар болсақ, Н.А. Аристовтың ой-тұжырымы одан әрі дәлелденетіндігін айтады. Сонымен қатар қазақ ру-тайпаларының ен-таңбалары түптеп келгенде, сақ, ғұн, түркі замандарымен сабақтасып жатыр және сол кезеңдерден бастап ен-таңба қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік реттілікке қолданылған деп тұжырымдайды [Сейдімбек 2008: 646]. Жалпы, А. Сейдімбек қазақ ру-тайпаларының таңбаларын 7 типке бөліп қарастырған: 1) толық ай, жарты ай, күн немесе көз, яғни дөңгелек пішіндес; 2) тік немесе көлбеу түскен сызық түріндегі; 3) айқыш (крест), ұйқыш (свастика) немесе ашамай тәріздес; 4) бақан немесе аша бейнесіндегі; 5) тарак, босаға және абақ сұлбасындағы; 6) оқ немесе жебеге ұқсас; 7) заттар мен жан-жануарлардың типологиялық сұлбасын беретін таңбалар. Аталмыш типтердегі таңбалар қазақтың үш жүзіне кіретін руларда да, кірмейтін руларда да кездесе береді. Қазақтың негізгі ру-тайпаларының таңбалары дөңгелек пішіндес болып келеді. Бұлардың әрқайсысы негізгі таңбаға қосымша белгілер салу арқылы өздерінің даралығын айғақтаған [Сейдімбек 2008: 658].

Қазақтың ру-тайпалары арасында қолданылған таңба түрлері көне және орта ғасырлардағы жартастарға сызылған таңба түрлерімен және де кейбір археологиялық қазбалардан шығып жатқан бұйымдарда салынған таңба пішіндерімен де ұқсас келеді.

4 Нәтижелер (Сейітханұлы Ш., Самашев С.)

Алтай қазақтарының таңба-белгілері бұрын-соңды арнайы зерттеулерде қарастырылмаған. Сол себепті жаңа ғылыми жоба аясында жоспарланып, зерттеу жұмыстары енді бастау алғалы отыр. Алтайды ежелден атақоныс еткен қазақтар бүгінде Қазақстан, Ресей, Моңғолия, Қытай және Түркия аумағында (Алтайдан Анадолыға көшкен қазақтар) өмір сүруде. Алдағы екі жылда аталмыш өңірлерге археотногографиялық экспедиция жүргізіледі деп күтілуде. Әзірше тек қолда бар жазба деректерге ғана жүгіне аламыз. Шыңжаң Алтайын мекен еткен қазақтардың таңбалары қытай тарихшысы Су Бэйхайдың [Бэйхай 2001: 129–136], Түркия қазақтарының таңбалары Халифа Алтайдың [Altay 1981: 25-26], Моңғол Алтайы қазақтарына қатысты деректер Гагаа овогтой Золбаярдың [Золбаяр 2016: 18-19] еңбектерінде келтірілген. Ресей Алтайында тұратын қазақтардың таңба-белгілерін жеке-дара қарастырған еңбекті әзірше ұшырастырмадық. Шетелдік Алтай қазақтарының таңбаларына қатысты жоғарыда аталған үш еңбекті Қазақстан таңбатануында ғылыми айналымға жүрген деректермен салыстыру бізге төмендегідей нәтиже беріп отыр:

№	Ру атаулары	Моңғол деректеріндегі казак ру таңбалары	Қытай деректеріндегі казак ру таңбалары	Түркия деректеріндегі казак ру таңбалары	Қазақстан деректеріндегі казак ру таңбалары
	КЕРЕЙ				☐ + X
1	Ителі				
2	Жәдік				
3	Жәнтекей				
4	Шеруші				
5	Қарақас				
6	Молқы				
7	Шыбарайғыр				
8	Меркит				
9	Жастабан				
10	Сарбас				
11	Көнсадақ				
12	Құлтайболат				

Продолжение таблицы 1
1-кестенің жалғасы
Continuation of table 1

	НАЙМАН	У Л ⊕ ^	Л	^	V; S; V; O-); V; V; V; O; V
1	Терістаңбалы	9	9	9	9; 9; 9; 9; 9; 9; 9; 9; 9;
2	Сарыжомарт	Ж	Ж; П	П	Ж; Ж; Ж; С; Ж; Ж; С; Ж; Ж; П; Ж; П
3	Бағаналы	У	У	У; У; У	У; У; У; У; У; У; У; У; У; У; У; У; У; У; У;
4	Балталы		□; □	□	□; □; □; □; □; □;
5	Қаракерей	У	У		У; У; У; У; У; У; У; У; У;
6	Матай	Р t	♂		Р; Р; Р; Р; Р; Р; Р; Р; Р;
7	Садыр		Ж; О		Ж; О; Ж; Ж; О; Ж; Ж; О; Ж;
8	Ергенекті				Ж; Ж; Ж; Ж; Ж; Ж;

9	Бура				±
	АРҒЫН				
	Жоғарғы шекті				
	Төменгі шекті				
	УАҚ				
	ТӨРЕ				

1-кесте – Алтай қазақтарының таңбалары
Table 1 – Symbols of Altai Kazakhs
Таблица 1 – Тамги казахов Алтая

Арнайы тоқтала кететін жайт, Су Бэйхайдың еңбегінде келтірілген Шыңжаң Алтайындағы жартастағы қазақ таңбаларының жанынан көне түркі таңбаларының кездесетіндігі. Бұл біздің осыдан бұрынғы «қазақ арасында сақталған ру атаулары мен ен-таңбаларды түркі әлеміндегі параллельдігіне қарай зерттеу – олардың түп-тамырын кем дегенде ерте ортағасырлардан алатындығын, көне түркі дәуірінде қалыптасып, сақталып келе жатқандығын көрсетіп отыр» деген тұжырымымызды растап отыр [Самашев 2023: 77].

5 Қорытынды (Сейітханұлы Ш., Самашев С.)

Дала мәдениетінен кейін «жеке меншік» ұғымы қалыптасқан кезеңнен бастап таңба пайда болды деуге болады. Таңбаның шығу кезеңін нақты анықтау бұдан да тереңірек ғылыми зерттеулерді талап етеді. Алайда таңбаның ежелгі тас дәуірінен бастау алып, қола дәуірі заманында кеңінен қолданылғаны дәлелденіп қойған. Ғалымдардың көпшілігі таңбаның шығу кезеңін қола дәуірінен басталатындығын айтады. Малды немесе қандай да бір затты өз иелігіне, меншігіне алу үшін арнайы бір белгі немесе нышан қажет болғандықтан таңба пайда болған. Әр ру-тайпаның немесе этникалық топтың өздеріне тиесілі таңбалары болғандығы белгілі.

«Таңба» сөзі қай тілден шыққандығы туралы анық дәлел жоқ. Алайда Түркі-Моңғол тілдерінде ортақ мағынада қолданылса да, сөздің түбірі, мағынасы Түркі тіліне жақын. Көне түркі тіліндегі жазбаларда «тамга», «тамқа» және «тамгашы» түрінде кездесетіндіктен «таңба» сөзінің төркіні түркі тілінен шыққан деуге толық негіз бар. Бұл сөздердің түп-төркінін анықтау және қолдану дәстүрлерін нақты зерделеу әлі де ауқымды ғылыми зерттеулерді қажет етеді.

Таңбаның даму жолдары тотемдік сипаттарға сәйкес және ежелгі халықтардың наным-сенімі бойынша түрлі жануарлардың суретін жартастарға, үңгір қабырғаларына салу арқылы пайда болған. Осындай бейнелерді салып үйренген ежелгі ру-тайпа адамдары кейінірек өздерінің қолданатын қару-жарақ, мүлкіне де белгі салуды әдетке айналдырған. Осылайша бұл әрекет дами

келе, малшаруашылығы дамыған дәуірде малға салынатын «ен-таңба» түрінде қолданылған, сөйтіп темірді қыздыру арқылы малға таңба басқан. Әр ру-тайпа өздерінің таңбаларын белгілеп ресми хат, жарлық, салық сияқты құжаттарға да қолданған.

Қазақтардың таңбалау жүйесінің сонау сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, сармат, берісі ежелгі түркі мен қыпшақ сынды байырғы этносаяси бірлестіктермен генетикалық байланысы бар екенін көрсетеді. Демек, қазақтың ру-тайпалық таңбалары өзінің ежелгі кескін-бітімін күні бүгінге дейін сақтады деп айтуға әбден болады. Алайда көптеген ру-тайпалардың таңбалары өзінің әуелгі төл атауларынан ажырап қалғандығы байқалады. Бұған саяси-әлеуметтік, әсіресе, дүниетанымдық, діни, идеологиялық ықпалдардың әсер еткендігі белгілі. Мақаламызда осындай өзекті мәселелермен қатар қазақ даласы таңбаларының тарихы және ортаға шығуы, Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз ру-тайпалары таңбаларының пішін-бейнесі зерттеле отырып, жаңаша көзқарастар мен пікірлер баяндалды.

Таңбалар қазақ жерінде неолиттен бастап кездеседі. Ал бұл тақырыптың зерттелуі XVII ғ. басталса, археологтар мен этнологтар 1881 жылдардан таңбаға қатысты зерттеулер жүргізгендігі туралы мәліметтер бар. Таңбаның басқа да елдерде ғылыми тұрғыдан зерттеле бастағаны да осы уақытпен тұспа-тұс келеді. Орта ғасырлық қазақ ру-тайпаларының қолданған таңбалары туралы жасалған ғылыми зерттеулер санаулы ғана. Бұған түрлі идеологиялық саяси көзқарастар әсер еткені белгілі. Осы тақырыптар аясындағы зерттеулер соңғы 20-30 жылдан бері қарқынды дамып келеді.

Қазақ ру-тайпаларының таңбаларында бейне-пішін әртүрлі. Байырғы қазақ сахарасын мекен еткен заттық, дүниетанымдық, діни т.б. мағынаны білдіретін белгілермен қатар бірлік, бүтіндік, қаһармандық мағынаны білдіретін түрлі символдық белгілер қолданылған. Бүгінгі Шығыс Түркістан, Алтай өңіріндегі қазақтарда да заттық бұйымдарды білдіретін таңба-белгілер көптеп қолданылады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 *Аргынбаев Х., Мұқанов М.С., Востров В.В.* Қазақ шежіресі хақында. Алматы: Атамұра, 2000. 464 б.
- 2 *Аристов Н.А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. 1894. Вып. 3-4. С. 391–486.
- 3 *Базылхан Б.* Моңғол-қазақ тілдерінің салыстырмалы тарихы грамматикасы = Краткая сравнительная - историческая грамматика монгольских-казахских языков = Монгол-казах хэлний харьцуулсан-түүхэн хэлзүй. Өлгий, 1973. 172 б.
- 4 *Вяткин М.П.* Очерки по истории Казахской ССР. Л.: Госполитиздат, 1941. Т. 1. 368 с.
- 5 *Кузнецов А.О.* надписи на камне Тамгалы-Тас в пустыне Бетпак-Дала Атбасарского уезда Акмолинской губернии // Записки Семипалатинского отдела Географического общества. Вып. XVI. 1927. С. 1–3.
- 6 *Қарамендина М.* Қазақ халқының таңбалары мен ұрандары. Алматы: Арыс, 2021. 231 б.
- 7 *Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі.* Құрастырған А. Құралұлы; Жалпы редакциясын басқарған Ғ. Халықұлы. Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. 368 б.
- 8 *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі.* Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н. Әлімбаев. 5-том. Ө-Я. Алматы: Азия Арна, 2014. 343 б.
- 9 *Марғұлан Ә.* «Тамгалы тас» жазуы // Жұлдыз. 1984. № 1. 132–146-бб.
- 10 *Монголын казахын угсаатны зүй* (= Этнография монгольских казахов) / ред. Г. Золбаяр. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг, 2016. 288 х.
- 11 *Самашев З., Базылхан Н., Самашев С.* Древнетюркские тамги. Алматы: Абди компани, 2010. 168 с.
- 12 *Самашев С.Қ.* Ортағасырлардағы қазақ даласы халықтарының белгі жүйесіндегі таңбалар: Философия д-ры (PhD) дәрежесін алу үшін дайын. дис.: 6D020800 - Археология және этнология; ғылыми кеңесшілер: У.У. Умиткалиев, С.Ю. Шенюрт. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2023. 151 б.

- 13 Самашев С.К., Сиражева Б.А. Роговые предметы с тамгообразными знаками: по материалам сянббийских погребений некрополя Берел // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2022. № 3 (17). С. 32–42.
- 14 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу. Астана: Фолиант, 2017. 728 б.
- 15 Сейітханұлы Ш., Жанықұлов Н. Қазақ ру-тайпаларының таңбалары және оларды эпиграфикалық тұрғыдан зерделеу // Отан тарихы 2024. № 27 (1). 263–282–66.
- 16 Тынышпаев М. Қазақ халқының тарихы. Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2010. 125 б.
- 17 Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966. 240 б.
- 18 Akçokraklı O., Otar İ. *Kırım'da Tatar Tamgaları*. Haz: Ünver Sel, Ankara: KDKY, 1996. 56 s.
- 19 Altay H. Anayurttan Anadolu'ya. Kültür Bakanlığı, 1981. 469 s.
- 20 Alyılmaz C. Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler. Yeni Türkiye Dergisi, 2002. S. 613–615.
- 21 Enveroğlu İ. Çağdaş Azerbeycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya, 2005. 108 s.
- 22 Mert O. Kemalîye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2007. no. 34. S. 233–254.
- 23 Samashev S.K. *Kazakh Tamgas* // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. London & Dover: Dunkling Books, 2010. Pp. 331–340.
- 24 Somuncuoğlu S. Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler. İstanbul, 2008. 534 s.

REFERENCES

- 1 Argyntbaev, K., Mukanov, M. S., Vostrov, V. V. 2000. *Kazak shezhiresi hakynda (About the Kazakh genealogy)*. Almaty: "Atamura" Publ. (in Kazakh).
- 2 Aristov, N. A. 1894. In: *Zhivaya starina (Living antiquity)*, III–IV, 391–486 (in Russian).
- 3 Bazyłkhan, B. 1973. *Mongol-kazahhelnuhartsýýlsan-túúhenhelzú (Comparative grammar of Mongolian-Kazakh languages)*. Ölgi (in Mongolian).
- 4 Vyatkin, M. P. 1941. *Ocherki po istorii Kazahskoy SSR (Essays on the history of the Kazakh SSR)*. Leningrad: "Gospolitizdat" Publ. (in Russian).
- 5 Kuznetsov, A. 1927. In: *Zapiski Semipalatinskogo otdela Geograficheskogo obshchestva (Notes of the Semipalatinsk Department of the Geographical Society)*, XVI, 1–3 (in Russian).
- 6 Karamendina, M. 2021. *Kazak halkynyn tanbalary men urandary (Symbols and slogans of the Kazakh people)*. Almaty: "Arys" Publ. (in Kazakh).
- 7 Kuraluly, A. (compl.), Khalykuly, G. (ed.). 1997. *Kazak dasturli madenietinin entsiklopediyalyk sozdigi (Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture)*. Almaty: "Sozdik-Slovar" Publ. (in Kazakh).
- 8 Alimbay, N. (ed.). 2014. *Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar, ven ataularynyn dasturli zhuesi (Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names)*. Encyclopedia. Vol. 5. O-Ya. Almaty: "Asia Channel" Publ. (in Kazakh).
- 9 Margulan, A. K. 1984. In: *Juldyz*, 1, 132–146 (in Kazakh).
- 10 Zolbayar, G. (ed.). 2016. *Mongolyin kazahyin ugsaatnyi zyy (Kazakhs of Mongolia: Ethnography)*. Ulaanbaatar: Soembo Printing (in Mongolian).
- 11 Samashev, Z., Bazyłkhan, N., Samashev, S. 2021. *Drevnetyurkskie tamgi (Ancient Turkic symbols)*. Almaty: "Abdi" Publ. (in Kazakh).
- 12 Samashev, S. K. 2023. *Ortagasyirlardagy kazak dalasyi halyiktarynyin belgi juyesindegi tanbalar (Symbols in the sign system of the peoples of the Kazakh steppe in the Middle Ages): ready to receive the degree of Doctor of Philosophy (PhD)*. thesis: 6D020800 – Archaeology and ethnology; scientific advisors: Umitkaliyev, U. U., Shenyurt; S. Y. Astana: Gumilyov Eurasian National University (in Kazakh).
- 13 Samashev, S. K., Sirazheva, B. A. 2022. In: *Kazakstan arheologiasy (Kazakhstan Archeology)*, 3 (17), 32–42 (in Russian).
- 14 Seidimbek, A. 2008. *Kazaktyn auyzsha tarihy (Shezhirelik derekterdi paiymdau) (Kazakh oral history (analysis of genealogical data))*. Astana: "Foliant" Publ. (in Kazakh).
- 15 Seytkhanuly, S., Zhanykulov, N. 2024. In: *Otan tarihyi (The Homeland History)*, 27 (1), 263–282 (in Kazakh).

- 16 Tynyshpaev, M. 2010. *Kazak halkynyn tarihy (History of the Kazakh People)*. Karagandy: «Bolashak» Publ. (in Kazakh).
- 17 Iskakov, A., Syzdykova, R., Sarybayev, S. 1966. *Kazak dilinin etimologiyalik sozdigi (Short etymological dictionary of the Kazakh language)*. Almaty: “Nauka” Publ. (in Kazakh).
- 18 Akçokraklı, O., Otar, İ. 1996. *Kırım’da Tatar Tamgaları (Tatar Tamgas in Crimea)*. Prepared by: Unver Sel, Ankara: KDKY (in Turkish).
- 19 Altay, H. 1981. *Anayurttan Anadolu’ya (From the Homeland to Anatolia)*. Kültür Bakanlığı (in Turkish).
- 20 Alyılmaz, C. 2002. In: *Yeni Türkiye Dergisi (New Türkiye Magazine)*, 613–615 (in Turkish).
- 21 Enveroğlu, İ. 2005. *Çağdaş Azerbeycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi (The Influence of Old Turcic Stamps on Contemporary Azerbaijani Painting)*. Unpublished Doctoral Thesis. Selcuk University Social Sciences Institute. Konya (in Turkish).
- 22 Mert, O. 2007. In: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (Journal of Turkish Studies Institute)*, 34, 233–254 (in Turkish).
- 23 Samashev, S. K. 2010. In: *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London & Dover: Dunkling Books, 331–340.
- 24 Somuncuoğlu, S. 2008. *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler (Turks in Stone from Siberia to Anatolia)*. Istanbul (in Turkish).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.09.2024.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.09.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.09.2024.

